

Het licht scheen in de duisternis

Lichtsymboliek en erfgoed van de vrijmetselarij

Jimmy Koppen

'Vrijmetselarij' is eigenlijk een containerbegrip. In se gaat het hierbij om een inwijdingsgenootschap waarvan de historische wortels teruggaan tot de zeventiende eeuw. De bijeenkomsten van vrijmetselaars vinden plaats in 'geheime' ruimtes die loges, werkplaatsen of eenvoudigweg tempels worden genoemd. De zittingen kennen een hoog ceremonieel of ritueel gehalte en willen de aanwezigen vooral aanzetten tot zelfreflectie. De interpretatiemogelijkheden van dit gegeven zijn vrij ruim, zodat we eerder van 'vrijmetselarijen' kunnen spreken in plaats van 'de' vrijmetselarij. Met andere woorden: de manier waarop vrijmetselarij in Engeland wordt beleefd is totaal verschillend met deze in de Verenigde Staten of België. Ook geeft iedere, individuele vrijmetselaar zijn eigen invulling aan dit gegeven. Van een overkoepelend en altijd vastliggend referentiekader is eigenlijk geen sprake.

In haar driehonderdjarig bestaan heeft de vrijmetselarij aanleiding gegeven tot een typerend erfgoed. Dit kan zowel immaterieel – zijnde het geheel van de maçonnieke rituelen¹ – als materieel zijn. Onder dit laatste begrijpen we niet enkel de tempels en logegebouwen, maar ook het textiel dat tijdens de logezittingen wordt gedragen, of bepaalde attributen zoals hamers en zwaarden die een specifieke rol krijgen toebedeeld. Het is ook mogelijk dat bijvoorbeeld gebruiksvoorwerpen, zoals servies, met maçonnieke symbolen worden versierd. In de Engelse context is het dan weer opvallend dat de maçonnieke subcultuur als inspiratiebron wordt gebruikt voor niet-maçonnieke gebouwen en zelfs tuinaanleg. Het hoogtepunt daarvan bevond zich in de late achttiende en begin negentiende eeuw.² Symbolen en rituelen van vrijmetselaars zijn gebaseerd op de interpretatie van werktuigen, bijbelse verhalen, alchemie, middeleeuwse ridderorden, getallen, het belang van woorden, tekens en aanrakingen en de tegenstelling tussen licht en duisternis. In deze bijdrage vertrekken we van het belang van de lichtsymboliek in de maçonnerie. Waarom wordt er in het immaterieel erfgoed schijnbaar veelvuldig verwezen naar het licht? Wat is hiervan de achterliggende betekenis? Vertaalt de tegenstelling zich in bijvoorbeeld de rituelen?

Hieruit volgt een tweede vraagstelling: is de lichtsymboliek ook per definitie aanwezig in het materieel erfgoed? Zijn vrijmetselaarstempels gebouwd en ingericht met de bedoeling om in te spelen op de tegenstelling tussen licht en duisternis? Of speelt dit element op het vlak van materieel erfgoed een veel beperktere rol?

1 'Ritueel' is het geheel van rituele handelingen en verwijzingen naar symbolen.

2 Oriënterende literatuur: J. S. Curl, B. Toulhier, M. Culot e.a., *Architectures maçonniques: Grande-Bretagne, France, Etats-Unis, Belgique* (Brussel 2006).

Foto links: Egyptische zuilen, de zon en de maan en de letter 'G' in de vlamme ster aan de 'oostzijde' van de Grote Tempel in de Lakensestraat in Brussel. Collectie Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Foto Hugo Maertens, Brugge.

Voor we deze vragen kunnen beantwoorden moeten we eerst duidelijk maken wat vrijmetselarij nu eigenlijk is.

Een inwijdingsgenootschap

De precieze context waarbinnen het ontstaan van het genootschap te situeren valt is niet helemaal bekend. Er is geen formele stichter en geen stichtingsdatum.³ Wel hebben we notulen van enkele vergaderingen uit de jaren 1716–1717, waarbij vier verenigingen of 'loges' uit Londen overgingen tot samenwerking onder de koepel van een grootloge. De notulen werden trouwens pas op een latere datum neergeschreven, zodat de historicus de nodige voorzichtigheid aan de dag moet leggen. Die voorzichtigheid zorgt er ook voor dat de connectie van de vrijmetselaars met de middeleeuwse kathedraalbouwers, de rozenkruisers of zelfs de tempeliers niet zomaar mag worden gemaakt. We hebben trouwens geen informatie over de origine van de vier genoemde Londens loges. Hoe lang bestonden zij immers en wat waren hun doelstellingen? Op basis van hypothesen kunnen we evenwel een aantal factoren aanhalen, die de voedingsbodern vormden waarop de hedendaagse vrijmetselarij tot stand kwam.⁴

De eerste factor is politiek-institutioneel. Engeland, en bij uitbreiding Groot-Brittannië, kwam anno 1700 uit een periode van godsdienstoorlogen en intern politiek debat. Bovendien trad in 1714 het koninklijk huis van Hannover aan, met de troonsbestijging van George I. En dit terwijl in 1706–1707 Schotland, via de Acts of Union, formeel met Engeland was samengevoegd. De tweede factor is cultureel. In 1666 woedde in Londen een grote brand die de stad grotendeels in de as legde. In de nasleep van deze dramatische gebeurtenis veranderde de hoofdstad in één grote bouwwerf, die architecten, aannemers en kunstenaars van heinde en ver aantrok. De bekroning van de wederopbouw was de oplevering van Saint Paul's Cathedral, het grootste werk van Christopher Wren, in 1713. Mogelijk waren de vier loges op een of andere manier betrokken geweest in de wederopbouw van de hoofdstad, maar dit is absoluut niet zeker. De derde factor is wetenschappelijk. In 1660 werd de Royal Society opgericht. Via dit genootschap werd onder meer de verspreiding van wetenschappelijke kennis aangemoedigd, met als belangrijkste naam Isaac Newton.

- 3 Voor een introductie tot haar geschiedenis en de methodologische problemen daarmee gepaard, zie: J. Snoek en H. Bogdan, 'The history of Freemasonry, an overview', in H. Bogdan en J. Snoek (reds.), *Handbook of Freemasonry* (Leiden 2014) 13–32.
- 4 Zie ook M. Jacob, *The origins of Freemasonry, facts and fictions* (Philadelphia 2007) en R. Dachez, *L'invention de la Franc-Maçonnerie. Des opératifs aux spéculatifs* (Parijs 2008).

Achttiende-eeuwse kom met onder meer zon, maan en sterren. Collectie Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Foto Hugo Maertens, Brugge.

Achttiende-eeuws schootsvel. Collectie Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Foto Hugo Maertens, Brugge.

Het waren deze drie factoren die aanleiding gaven tot de vrijmetselarij – althans tot de Angelsaksische verschijningsvorm die dominant zou worden. In de lijn van het Londense clubleven verscheen aldus in 1717 een genootschap waarvan de leden filosofeerden over kunst en wetenschap, zonder zich daarbij in te laten met politiek of religie – want deze thema's hadden in het verleden al te vaak aanleiding gegeven tot conflict. Geïnspireerd door een gelijkaardige vereniging in Schotland, waarvan de oorsprong enkele decennia eerder in de tijd te situeren viel, werd op 21 juni 1717 de Grand Lodge of London and Westminster opgericht. De principes en werkwijze van de vier aangesloten loges kregen pas echt vorm onder impuls van wetenschapper en dominee Jean Théophile Désaguliers, die met de hulp van de Schotse presbyteriaan James Anderson in 1723 de statuten en reglementen van de Grand Lodge – en in het verlengde daarvan, van het geheel van de vrijmetselarij – neerschreef in *The Constitutions of the Free-Masons containing the history, charges, regulations, etc. of that most ancient and right worshipful fraternity*.⁵

5 De volledige, originele tekst van de *Constituties* kan onder meer worden geraadpleegd op <http://freemasonry.bcy.ca/history/anderson/>.

Wat vanaf Désaguliers en Anderson onder vrijmetselarij werd begrepen, stelde een besloten genootschap voor, waar enkel mannelijke leden werden toegelaten. Vanaf de jaren 1730 werden nieuwe leden ook ingewijd na een bepaalde procedure en ceremonie. De zittingen van de lokale verenigingen van vrijmetselaars, zijnde de loges, vonden op geregelde tijdstippen plaats in een speciaal daarvoor ingericht lokaal. De bijeenkomsten kaderden steeds in een opeenvolging van rituele handelingen en ceremoniën, die in een latere fase werden neergeschreven maar in veel gevallen van buiten moesten worden geleerd. Zij hadden tot doel om de aanwezigen op emotionele, spirituele en later ook intellectuele wijze te vormen. Vandaar ook het belang van symbolen, waarnaar werd verwezen tijdens de zittingen. Belangrijke symbolen, althans in de oorspronkelijke achttiende-eeuwse context, waren de aanroeping van de Opperbouwmeester van het Heelal en de verwijzing naar werktuigen zoals passers, winkelhaken en schietloden, die figuurlijk werden bekeken als instrumenten ter vorming van het individu.

Naast de symbolen die verwezen naar de vrije interpretatie van God als Opperbouwmeester van het Heelal, en voorwerpen en tekens die refereerden naar de effectieve metselaars, leende de tempel-inrichting zich tot de beleving van de lichtsymboliek

Gedurende zowat de hele achttiende eeuw vonden de zittingen plaats op de grens tussen het publieke en het private. In achterzalen van herbergen bijvoorbeeld of in de woningen van de leden. Het was pas in een latere fase dat aparte logegebouwen werden geconstrueerd. Zowel de inrichting van de *ad hoc* ontmoetingsruimten als de specifieke tempels dienden te beantwoorden aan de uitvoering van het ritueel. Naast de symbolen die verwezen naar de vrije

interpretatie van God als Opperbouwmeester van het Heelal, en voorwerpen en tekens die refereerden naar de effectieve metselaars, leende de tempelinrichting zich tot de beleving van de lichtsymboliek.

Onderzoek naar vrijmetselarij: geschiedenis en (im)materiële cultuur

Wie het gegeven van vrijmetselarij wil onderzoeken wordt geconfronteerd met een aantal veronderstellingen. Zo zou een buitenstaander of profaan nauwelijks of helemaal geen toegang tot relevante bronnen en literatuur kunnen verkrijgen. Dit klopt echter niet. De onderzoeker moet er wel steeds rekening mee houden dat de Belgische en zelfs Vlaamse verschijningsvorm van dit gegeven anders is dan die in het buitenland. Dat heeft te maken met de historische ontwikkeling en het maatschappelijk kader waarbinnen zij vandaag opereert. Met andere woorden: wat de benadering van vrijmetselarij betreft bestaan er geen algemeen geldende feiten en regels.

Binnen het wetenschappelijk onderzoek is vrijmetselarij al enige tijd een onderzoeksobject, zowel vanuit een (kunst-)historisch, wijsgerig als sociologisch vertrekpunt. Het *kan* een voordeel zijn dat de onderzoeker zelf tot het genootschap behoort, maar dit is zeker geen noodzaak. Het is evengoed mogelijk om de maçonnerie methodologisch te benaderen zoals eender welk ander fenomeen uit de geschiedenis. Mogelijke beperkingen bevinden zich in de toegankelijkheid van bronnen. Er bestaat bijvoorbeeld geen centraal archief waar de verschillende werkplaatsen, actief in België, hun documenten in bewaring onderbrengen.⁶ In de meeste gevallen moet de onderzoeker terugvallen op de *goodwill* van de vrijmetselaar die het archief van zijn of haar loge bijhoudt. In dat geval maakt het ook vaak helemaal niets uit of de onderzoeker zelf ook broeder of zuster is. Archieven zijn ook terecht gekomen in het Liberaal Archief en het AMSAB-ISG, om maar twee voorbeelden te noemen. Via zoekmachines zoals Archiefbank Vlaanderen kunnen bronnen worden opgespoord, maar de opbrengst is meestal mager. Relevante literatuur en haar referenties kunnen worden gezocht via de catalogus uncat.be, de site van de Koninklijke Bibliotheek of via de Franse databank www.persee.fr.

6 Met uitzondering van het Maçonniek Documentatiecentrum, dat evenwel enkel betrekking heeft op de archieven en bibliotheek van het Grootoosten van België. Andere koepelorganisaties, zoals Le Droit Humain, beschikken niet over een vergelijkbaar centrum.

Wat het erfgoed betreft wordt een goede introductie geboden door het publiek toegankelijk Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Het is het enige museum in zijn soort in België. Privécollecties en -bibliotheek bestaan ook, maar kunnen enkel via persoonlijke contacten worden gevonden. Wie vrijmetselarij en haar erfgoed op een degelijke manier wenst te onderzoeken moet vooral notie hebben van de politieke en sociale geschiedenis van België of de Zuidelijke Nederlanden, als het om de periode vóór 1830 gaat. Vooral het parallellisme tussen vrijmetselarij en vrijzinnig humanisme is opvallend. Onderzoek naar vrijmetselarij, haar geschiedenis en haar specifiek erfgoed wordt bijgevolg op een vrij brede culturele kennis gefundeerd.

Immateriële cultuur: licht en duisternis, kennis en onwetendheid

Laten we nu terugkeren naar onze feitelijke probleemstelling. Het contrast tussen licht en duisternis is een elementair gegeven binnen de maçonnieke beleving. *Licht* kan zowel letterlijk als figuurlijk worden begrepen. In de meest eenvoudige weergave staat licht voor kennis. De ingewijde vrijmetselaar heeft 'het licht gezien' en is dus op de hoogte van het ritueel en van, meer algemeen, 'het geheim'. De tegenstelling met *duisternis* spreekt voor zich: onwetendheid of gebrek aan kennis van het wezen van vrijmetselarij. Het 'licht' is ook aanwezig in de opengeslagen bijbel. Dit is een typisch gegeven binnen de Angelsaksische vrijmetselarij. Aan het begin van de zitting wordt de bijbel, onder de benaming Boek der Heilige Wet, geopend op het eerste hoofdstuk van het Evangelie van Johannes. Passer en winkelhaak worden vervolgens op

deze pagina gelegd. Aan het begin van Johannes lezen we immers dat licht de duisternis verjaagt. De keuze voor deze bijbelpassage is bijgevolg niet toevallig, net zoals niets wat binnen het maçonniek ritueel gebeurt gebaseerd is op toeval of improvisatie.

Meerdere maçonnieke symbolen zijn op deze penning verzameld: de zuilen verwijzen naar de tempel van Salomo; zon, maan en ster boven de vrouwenfiguren naar de tegenstelling licht en duisternis; passer en winkelhaak naar geometrie en bouwkunde. Privécollectie.

'Oostzijde' van de Kleine Tempel in de Lakensestraat in Brussel. Collectie Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Foto Hugo Maertens, Brugge.

Dit is enigszins tegenstrijdig, want de vrijmetselarij benadrukte via de *Constituties* dat vrijheid van denken en handelen essentieel waren voor de maçonnieke beleving. Naar het einde van de achttiende eeuw toe steeg het belang hiervan. De denkers van de Verlichting vonden een geïnteresseerde metgezel in de vrijmetselarij – of was het omgekeerd? Ook dit is voer voor discussie onder historici.⁷ Hoe dan ook, het vrijheidsprincipe werd zowat het basishandvest binnen de vrijmetselarij, zoals deze zich in de loop van de negentiende eeuw in België zou ontwikkelen. Volledige vrijheid van handelen en van interpreteren van symbolen was enkel mogelijk binnen de beslotenheid en discretie van de werkplaats.

Die discretie – wat nog iets anders is dan geheimhouding – was ook nodig om het verkeerd interpreteren van het maçonniek ritueel door buitenstaanders te voorkomen. Tegelijk werd het verrassingselement voor de nieuwe leden behouden. Zoals eerder geschreven worden kandidaat-vrijmetselaars lid van het genootschap na een inwijdingsceremonie. Op de avond van de initiatie wordt de kandidaat in het logegebouw ontvangen en begeleid naar een kleine kamer, waar vaak net voldoende plaats is om een tafel en stoel onder te brengen. Deze ruimte wordt 'de donkere kamer', 'kamer van overpeinzingen' of het 'reflectiekabinet' genoemd, wat uiteraard een letterlijke vertaling uit het Frans is. De kandidaat moet inderdaad in deze kleine, spaarzaam verlichte

7 Margaret Jacob en Jonathan Israel hebben beiden intensief de Verlichting bestudeerd. Jacob stelt in haar klassiek boek uit 1981 – *The radical Enlightenment: pantheists, freemasons and republicans* (Londen 1981) – dat vrijmetselaars een intensieve rol hierin speelden, terwijl Israel in zijn boek met haast dezelfde titel – *Radical Enlightenment: philosophy and the making of modernity* (Oxford 2001) – de maçonnieke inbreng minimaliseert.

ruimte 'reflecteren' en er zijn zogenaamd 'filosofisch' of 'geestelijk testament' neerschrijven. Dit is een persoonlijke gedachtegang, vaak over de grote levensvragen of over het waarom van het genootschap, waartoe de kandidaat aansluitend zal toetreden. Bij opendeurdagen in logegebouwen behoort het reflectiekabinet nooit tot de te bezichtigen ruimtes. De kans dat een niet-vrijmetselaar deze kamer kan bezoeken is nagenoeg onbestaande.

De vraag kan worden gesteld wanneer de inwijding als dusdanig van start gaat. Is dat al op het moment waarop de kandidaat-vrijmetselaar het reflectiekabinet betreedt, of pas wanneer de ceremonie in de tempel van start gaat? Ook kan het woord 'reflectie' meerdere betekenissen hebben. De kandidaat moet immers niet alleen 'reflecteren' of 'nadenken', maar de donkere kamer kan ook verwijzen naar het element aarde. De confrontatie met de andere elementen – lucht, vuur en water – zal plaatsvinden tijdens de ceremonie in de tempel zelf.

Het alchemistisch gehalte van de 'kamer van overpeinzingen' wordt verder onderstreept door het feit dat de kandidaat zijn metalen moet afstaan alvorens deze te betreden. Hieronder worden eerder triviale voorwerpen zoals het horloge en de huissleutels begrepen. Op de wand kan het letterwoord *VITRIOL* staan geschreven, wat bijvoorbeeld het geval is bij werkplaatsen die werken volgens de Aloude en Aangenomen Schotse Ritus. Het letterwoord staat voor '*Visita interiora terrae, rectificandoque, inveniens occultum lapidem*', oftewel '*Bezoek het binnenste van de aarde en door reiniging vind daar de duistere steen*'. De uitdrukking zou afkomstig zijn van een Duits benedictijn uit de vijftiende eeuw, en dus veel ouder zijn dan de hedendaagse vrijmetselarij.⁸ Alchemistische en hermetische verwijzingen zijn ook terug te vinden in de objecten en/of tekeningen, waarmee een reflectiekabinet soms wordt aangekleed: het doodshoofd, de zandloper, de haan, het schaalpje met zwavel en met zout – en dat alles in het licht van de brandende kaars. De wijze waarop het reflectiekabinet bestaat en een rol speelt in de maçonnieke inwijding hangt af van ritus en tijdsperiode.⁹

8 Vl. Biaggi, 'VITRIOL,' in E. Saunier (red.), *Encyclopédie de la Franc-Maçonnerie* (Parijs 2000) 888.

9 'Cabinet de réflexion,' in D. Ligou (red.), *Dictionnaire de la Franc-Maçonnerie* (Parijs 1997) 181–183.

Eens ingewijd zal de vrijmetselaar, bij iedere logebijeenkomst opnieuw, met de tegenstelling tussen licht en duisternis worden geconfronteerd

Eens het filosofisch testament voltooid, wordt de kandidaat geblinddoekt en geleid naar de tempel, waar de feitelijke inwijding plaatsvindt. Gedurende zowat de hele ceremonie wordt de blinddoek gedragen. Hierdoor ondergaat de kandidaat via zijn andere zintuigen de inwijding. Het maakt ook het contrast met het licht des te groter wanneer de blinddoek uiteindelijk wordt verwijderd en de kandidaat als leerling-vrijmetselaar is ingewijd. Het draaiboek van zo een inwijding kan worden geconsulteerd: er bestaan hierover publicaties – vaak uitgegeven door een maçonnieke instantie zonder de bedoeling deze aan te bieden aan een publiek van niet-vrijmetselaars¹⁰ – en hier en daar bestaan er obscure websites met alle details. Het interessante aan zo een ritueel is het belang dat wordt gegeven aan de lichtsymboliek. Eens ingewijd zal de vrijmetselaar, bij iedere logebijeenkomst opnieuw, met de tegenstelling tussen licht en duisternis worden geconfronteerd.

10 Bijvoorbeeld: publicaties uitgegeven door het Fonds Marcel Hofmans (www.fondsmarcelhofmans.com).

Zo zal de leerling-vrijmetselaar duidelijk gemaakt worden dat de loge symbolisch 'naar het oosten' is gericht. De belangrijkste ceremoniële handelingen zullen gebeuren wanneer de aanwezigen naar 'het oosten' kijken. De Voorzittend Meester, die de bijeenkomsten leidt, heeft een vaste plaats 'in het oosten'. Hij (of zij) zetelt op een soort van troon. Aan de wand zijn een zon en maan aanwezig. Net als de facultatieve sterrenhemel op het plafond van de tempel verwijzen deze naar de oneindigheid van het heelal – maar evenzeer naar de tegenstelling tussen dag en nacht, en tussen licht en duisternis. Deze tegenstelling of confrontatie zien we ook in de vloer. Een dambordpatroon is aanwezig. De zwarte en witte tegels nodigen eveneens uit om na te denken over essentiële tegenstellingen.¹¹

Aangezien de tempelruimte is ingericht volgens het Engels parlement, of volgens een kloosterkerk, waarbij de bankenrijen tegenover elkaar staan opgesteld, wordt van de leerling-vrijmetselaar verwacht dat hij plaatsneemt aan de rechterzijde van de Voorzittend Meester. Dit is 'het noorden', waar het licht dus niet aanwezig is. Wanneer de leerling-vrijmetselaar de graad van gezelschap behaalt, neemt hij op de bankenrij aan de overzijde plaats. Dit is 'het zuiden': de gezelschap is nu lang genoeg lid van het genootschap om 'het licht' te hebben gezien. Draggers van de derde en laatste graad, deze van meester, hebben de vrije keuze van zitplaats.

Bij de ceremonie, waarmee de bijeenkomsten worden geopend, wordt bijvoorbeeld een tapijt of tableau ontrolt met daarop allerlei symbolen zoals passers, winkelhaken, acaciatakken en sterren. Het tableau wordt vervolgens geflankeerd door drie kaarsen, die worden ontstoken. In het maçonniek jargon zijn dit de drie 'kleine lichten'; de drie 'grote lichten' zijn Boek met passer en winkelhaak. Vaak valt een lichtstraal dan op dit boek. Het hele maçonniek ritueel nodigt nu eenmaal uit tot lichteffecten, waarmee het dramatisch of emotioneel gehalte van de ceremonie kan worden versterkt. Pas dan zullen de drie 'kleine lichten' gaan branden. Niet geheel onbelangrijke kanttekening: er bestaat geen uniform en altijd geldend ritueel voor het geheel van vrijmetselarij. Zo zal in het merendeel van de 'vrijzinnige' werkplaatsen in Vlaanderen geen bijbel aanwezig zijn en ook de kaarsen zijn geen verplichting. Het gebruik van hierboven aangehaalde symbolen en werkwijzen is steeds afhankelijk van tijd,

11 J. Ch. Lemaire, 'De werking van de loge,' in J. Tyssens (red.). *De schatten van de tempel. Het Belgisch Museum van de Vrijmetselarij* (Brussel 2006) 46.

De inrichting van de werkplaats Le Septentrion in Gent. Foto Michel Hendryckx, eigen werk. Licensed under CC BY-SA 4.0 via Wikimedia Commons

Geen Egyptische sfeer in de Blauwe Tempel, eveneens in de Lakensestraat in Brussel. Collectie Belgisch Museum van de Vrijmetselarij. Foto Hugo Maertens, Brugge.

locatie en ritus. Aan het einde van de zitting worden opnieuw alle lichten ge-
doofd: de vrijmetselaar betreedt opnieuw de 'duistere' en profane gemeenschap.

We vermelden volledigheidshalve dat 'oosten' ook symbool staat voor de stad
of gemeente waar zich een loge bevindt. Zo vinden we Les Amis Philanthropes
in het 'oosten Brussel'. Daarnaast wordt de overkoepelde structuur of de
jaarvergadering van de blauwe vrijmetselarij het 'Grootoosten' genoemd. Een
laatste verwijzing naar het licht vinden we in de twee maçonnieke feestdagen
– zijnde de beide zittingen die in een plechtige en feestelijke sfeer verlopen, te
weten de winter- en zomerwende, in december en juni. De kortste en de
langste dag worden dan gevierd.

Materiële cultuur: tempelarchitectuur en voorwerpen

Op het eerste zicht wordt de lichtsymboliek verder onderstreept door de
typische, Egyptisch-aandoende architectuur van de vrijmetselaarstempels.¹² In
zekere mate veroorzaken de Egyptische logeruimtes een vertekend beeld. Het
zijn afbeeldingen van juist deze tempels die in publicaties over vrijmetselarij
worden weergegeven. Als dusdanig wordt de indruk gecreëerd dat een vrijmetse-
laarstempel per definitie moet ingericht zijn met lotus- en hathorzoulen. Of dat
er steeds kleurrijke hiërogliefen op de zijwanden staan afgebeeld. Die Egyptische

¹² Zie hiervoor: J. S. Curl, *Egyptomania, the Egyptian revival: a recurring theme in the history of taste* (Manchester 1994).

stijl is een typisch fenomeen van de late negentiende eeuw, althans wat België en Noord-Frankrijk betreft. We gaan dit soort tempels in Brussel, Antwerpen en Brugge terugvinden. Vaak werd er teruggegrepen naar het boek *Histoire de l'art égyptien d'après les monuments, depuis les temps les plus reculés jusqu'à la domination romaine* van Emile Prisse d'Avennes uit 1878.

In de jaren 1870 gaf de Brusselse werkplaats Les Amis Philanthropes de opdracht voor de verbouwing van een achttiende-eeuws pand in de Peterseliestraat, onder leiding van architect Adolphe Samyn. De Egyptische grote tempel meet 31 op 12 meter, met een plafondhoogte van zowat 11,5 meter. Jan Verhas en Louis Delbeke zorgden voor de fresco's. Het resultaat was een 'Egyptisch'-aandoende ruimte, waarvan de hathorzuilen effectieve kopies van deze van het paviljoen van Nectanebo op Philae zijn.¹³ Op hetzelfde moment werden ook in Antwerpen 'Egyptische' werkplaatsen gebouwd. De eerste was van de hand van architect en latere Grootmeester Jean-Laurent Hasse: het gebouw in de Meistraat werd in 1883 geopend en huisvestte de loge Les Amis du Commerce et La Persévérance réunis. In de Van Maerlantstraat ontwierp Théodule Coppieters de tempel van Les Elèves de Thémis.¹⁴

Maar dit soort maçonnieke architectuur is altijd een mengvorm van verschillende stijlen en kent verschillende betekenissen. De Egyptische zuilen en de toegangspoort tot de tempel lijken andere kenmerken te verhullen. Daarbij gaat het op de eerste plaats om de vorm van de ruimte: een rechthoek, symbolisch gericht naar het oosten. Hiermee wordt expliciet het vergelijk met de tempel van Salomo gemaakt. Volgens de bijbelse overlevering kreeg bouwheer Hiram Abiff van koning Salomo de opdracht om een huis te maken om de Ark van het Verbond in onder te brengen. Bij gebrek aan archeologisch bewijs kan de overlevering niet worden getoetst als zou de tempel 30 meter bij 10, met een hoogte van 15 meter, als afmetingen hebben gehad. Diezelfde overlevering stelt ook dat twee zuilen, gekroond met granaatappels, de toegang flankerden. Al deze elementen werden vanaf de jaren 1720–1730 in de maçonnieke traditie opgenomen. Terwijl de vrijmetselarij anno 1717 aan haar leden enkel maar de graden van leerling en gezel toekenden, werd in 1735 de meestergraad hieraan toegevoegd. Het ritueel dat de gezel ondergaat om meester te worden is geïnspireerd op de hele legende die rond Hiram Abiff werd uitgewerkt. Zo zou tijdens de bouw aan de tempel meester Hiram worden vermoord; later werd zijn lichaam teruggevonden. Hiram herrijst niet, maar de ontdekking van het lichaam brengt zijn volgelingen ertoe het werk van de verdwenen meester verder te zetten. En zo 'sterft' de gezel tijdens deze overgangsceremonie om als meester-vrijmetselaar op te staan.¹⁵ Diezelfde Hiramlegende was vaak een dankbare inspiratiebron voor de Egyptisch-aandoende muurtekeningen. Ook de beide zuilen zullen stevast een plek krijgen in iedere vrijmetselaarsloge, waar ook ter wereld. Soms staan er fysieke zuilen aan weerszijde van de tempel, aan de binnenzijde; op andere momenten zijn enkel de beginletters van de zuilen-namen Jakin en Boaz op de wand te zien.

De andere Brusselse werkplaats, Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès réunis, had zijn tempel sinds 1899 in de Ursulinenstraat – recht tegenover het St-Jan Berchmanscollege. De inrichting was niet Egyptisch, maar Assyrisch-Babylonisch. Enkel foto's en ontwerpen blijven over, want het gebouw zelf verdween nog vóór de Eerste Wereldoorlog onder de sloophamer om plaats te maken voor de Noord-Zuidverbinding. Les Vrais Amis de l'Union et du Progrès réunis had intussen een ander onderkomen gevonden in de Lakensestraat. Architect Paul Bonduelle leverde in 1910 een gebouwencomplex met oorspronkelijk drie tempels op. Net als in de Peterseliestraat biedt de grote tempel, met haar oppervlakte van 375 m² de grootste van België, een vergelijkbare, Egyptische indruk.¹⁶

13 E. Warmenbol, '19th century Masonic temples in Egyptian style in Brussels and Antwerp. Shared responsibilities for heritage organizations and Masonic orders,' in: *Masonic and esoteric heritage. New perspectives for art and heritage policies* (Den Haag 2005) 132–134.

14 Warmenbol, '19th century Masonic temples in Egyptian style,' 138–140.

15 Voor een recente introductie tot de maçonnieke Hiramlegende, zie R. Dachez, *Hiram et ses frères* (Parijs 2010).

16 J. Tyssens, 'Een gebouw en een museum: iets over de geschiedenis van de vrijmetselarij,' in J. Tyssens (red.), *De schatten van de tempel. Het Belgisch Museum van de Vrijmetselarij* (Brussel 2006) 21–27.

Foto rechts: leerlingentableau, aquarel door Marcel Gossé, 2011. Privécollectie.

Doordat deze gebouwen zich in privéhanden bevinden, of beheerd worden door speciaal daarvoor opgerichte vzw's, is de eeuwigdurendheid ervan allesbehalve een garantie. Slechts een handvol logegebouwen staat geregistreerd als beschermd monument. Meestal geldt dit voor een gedeelte van het gebouw, maar nooit voor het geheel. En zo kan enkel de tempel zelf beschermd zijn, of de gevel en het dak. Via de databank beschermd onroerend erfgoed in Vlaanderen kunnen de maçonnieke tempels en gebouwen worden opgespoord.¹⁷ Het ingeven van de zoekterm 'vrijmetselarij' levert bijna nooit resultaat op. In dat geval moet er worden gezocht via het adres. Adressen van vrijmetselaarsgebouwen zijn vrij eenvoudig terug te vinden: vaak is het openklikken van Wikipedia al voldoende.

17 beschermingen.onroenderfgoed.be

Vrijmetselaars gaan zelf niet altijd even zorgvuldig om met hun eigen erfgoed

Vrijmetselaars gaan zelf niet altijd even zorgvuldig om met hun eigen erfgoed. Het meest dramatisch voorbeeld in dat register is de sloop van de Egyptische tempel in de Antwerpse Meistraat, begin jaren 1980. Het gebouw was onteigend, maar niemand diende een aanvraag in om de rijke inrichting van de afbraak te redden – althans niet tot dat het veel te laat was. Ook het andere, materiële erfgoed is niet altijd eenvoudig te bewaren. Dertig jaar geleden werd er in de Lakensestraat het al genoemde Belgisch Museum voor de Vrijmetselarij opgericht, wat een privé-initiatief was van het Grootoosten van België.¹⁸ Andere vrijmetselaarsorganisaties stapten later mee in dit verhaal. Maar de collectie is zeer divers en vergt heel wat creativiteit en kennis van de inrichtende machten om zo een museum 'modern', aantrekkelijk en wetenschappelijk verantwoord voor te stellen.

18 www.mbfm.be

Deze collectie omvat een groot aantal 'gebruiksvoorwerpen', zoals schorten of schootsvellen die tijdens de zittingen worden gedragen. Ook tapijten, schilderijen en decoratieve objecten staat hier tentoongesteld. Net zoals in de tempelinrichting, waar zon en maan aanwezig zijn, zullen we deze afbeeldingen ook terugvinden op deze voorwerpen. Maar ook hier zijn andere elementen even opvallend aanwezig, zoals getallen, geometrische figuren en meetinstrumenten. In het immaterieel gebeuren lijkt de lichtsymboliek gewoon een veel prominentere plaats in te nemen, al was het maar door het gebruik van bijvoorbeeld de blinddoek.

Voorgevel van het logegebouw van La Parfaite Union in Bergen. Foto Wikimedia. Licensed under CC BY 1.0 via Wikimedia Commons

Besluit

De focus op de lichtsymboliek is slechts een optie om vrijmetselarij te benaderen. Misschien wordt er te veel aandacht op dit gegeven gelegd. We merken bijvoorbeeld dat spel van licht en duisternis vooral van toepassing is in rituelen, en veel minder in onroerend en materieel erfgoed. Uiteraard zijn zonnen, manen en sterren ook aanwezig in tempels en op voorwerpen, maar zij moeten hun plaats daar delen met andere elementen die verwijzen naar andere symbolen, of die eerder vanuit de eigen traditie moeten worden begrepen.

Kennis van het gegeven van vrijmetselarij houdt een zekere vorm van specialisatie in. De complexiteit ervan kan een uitdaging zijn voor zowel historici als erfgoedwerkers. Bovendien moet er rekening worden gehouden met oneindig veel variaties op de thema's zoals die in dit artikel werden aangehaald. Dezelfde opmerkingen gelden trouwens ook voor begrip en toepassing van de maçonnieke symbolen, anders dan deze van het licht.

Oriënterende bibliografie

Over vrijmetselarij is heel wat onzin gepubliceerd: sommige boeken, vaak vertaald vanuit het Engels, willen meer historische sensatie aan het fenomeen toedichten dan eigenlijk correct is. Gezien de specificiteit van vrijmetselarij als een 'geheim' genootschap is wel altijd publiek voor dit soort publicaties te vinden. Wat de meer wetenschappelijke of academische aanpak betreft is de onderzoeker of geïnteresseerde liefhebber meer aangewezen op gespecialiseerde literatuur. Een goed vertrekpunt is het recent verschenen *Handbook of Freemasonry* (Leiden 2014), waar meer dan dertig academici een overzicht geven van de verschillende historische invalshoeken. Wat het ancien régime betreft biedt het gespecialiseerd en driedelig *Le Monde maçonnique des Lumières. Europe-Amérique et colonies*, onder redactie van Charles Porset en Cécile Révauger, uitkomst (Parijs 2013).

In tegenstelling tot bijvoorbeeld de Franse en Engelse vrijmetselarij, waar spreekwoordelijk hele bibliotheken over werden gepubliceerd, is literatuur over de Belgische vrijmetselarij veel beperkter van omvang. Boeken die zowel geschiedenis als erfgoed combineren zijn mooi uitgegeven verzamelwerken *Brussel, vrijmetselaars in de stad* (Brussel 2000), *Van Wijsheid met Vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen* (Brussel/Gent 2003) en *De Schatten van de Tempel* (Brussel 2006). Over vrijmetselarij in België en Vlaanderen in recente tijden zijn er de 'klassieker' *Vrijmetselarij, een wijsgerige benadering* van Leo Apostel (Brussel, heruitgave 2012) en mijn eigen werk *De Paradox van Vrijmetselarij* (Antwerpen 2014). Daarnaast zijn er tal van 'interne' publicaties zoals gedenkboeken naar aanleiding van de zoveelste verjaardag van een vrijmetselaarsloge, of instructieboeken, die in principe enkel door vrijmetselaars kunnen worden gekocht. Voor een overzicht van bestaande literatuur en bronnen kan mijn artikel in het verzamelwerk *De Tuin van Heden. Dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving* (Brussel 2007) worden geraadpleegd of de bijdrage van Jeffrey Tyssens in *Bronnen voor de Studie van het Hedendaags België* (Brussel 2009).

Biografie

Jimmy Koppen is als historicus verbonden aan de Vrije Universiteit Brussel en is auteur van academische en wetenschapspopulariserende publicaties over politieke geschiedenis van België en over vrijmetselarij, waaronder *De Paradox van Vrijmetselarij*, dat in 2014 verscheen bij Houtekiet. Binnen de erfgoedsector was hij werkzaam aan het Archief en Museum voor het Vlaams Leven te Brussel en het Centrum voor Academische en Vrijzinnige Archieven. Hij bereidt momenteel een doctoraat voor over liberale visies op onderwijs en armenzorg in België in de 19^e eeuw.